

Begijnen aan de rand van Stad en kerk: de zusters ten Hoorn (1455-1571)

Inleiding*

De Hoornse Plas is nu een begrip in Groningen, maar tot dertig jaar geleden had bijna niemand gehoord van de vrome gemeenschap waaraan deze zijn naam dankt: ‘die gheestlike mageden ten Hoerne’, zoals ze in 1472 heetten. Het proefschrift van de mediëvist Folkert Bakker (1988) was de eerste serieuze publicatie over deze vrouwen, die soms als begijnen en soms als nonnen te boek stonden.¹

In de Late Middeleeuwen konden ongehuwde vrouwen in verschillende samenlevingsvormen een leven leiden van beschouwing en gebed: als nonnen of kloosterzusters, zonder eigen bezit; volgens een vaste kloosterregel en onder toezicht van een kloosterorde; als ‘ongeregelde’ begijnen in een begijnhof, wel met eigen bezit; of als ‘zusters van het Gemene Leven’, zonder eigen bezit. Er waren ook mengvormen zoals de derde orde van Sint Franciscus. De leefregels van die orde waren geschreven voor vrome leken die geen monnik of non wilden worden, maar de derde orde ‘verkleesterde’ al snel. De regelzucht van de kerk speelde een rol, maar leken hadden ook behoefte aan een ‘strengere’ regel. Veel zusters van het Gemene Leven en begijnen namen zo’n regel aan.²

De ‘zusters ten Hoorn’ waren al vóór 1529 toegetreden tot de derde orde. Tussen 1571 en 1575 werden ze ingelijfd in een ‘besloten’ convent. Dat betekende niet alleen dat buitenstaanders – vooral mannen – er geen toegang hadden, maar ook dat de zusters zonder toestemming niet buiten de binnenpoort mochten komen. Maar wat hield hun vrome leven verder in? Wat wilden ze ermee? En was inlijving of opsluiting hun eigen wens? Dit ‘wij-perspectief’ is nog weinig onderzocht. Anneke Mulder-Bakker en Sabrina Corbellini agendeerden het in 2004 op het symposium ‘De derde orde op orde’. Mulder-Bakker vond dat veel derde-ordezusters (‘tertiarissen’) moeite hadden met de clausuur

en Corbellini ontleedde een hervonden spiritueel handboek voor tertiariissen. ‘Mannenregels voor een vrouwenwereld’, aldus Corbellini, maar tegelijk hadden de zusters zelf een ‘krachtige strategie’ ontwikkeld om kennis en waarden van vrouw tot vrouw over te dragen. Deel daarvan was het overschrijven van teksten die de zusters van belang vonden voor hun vorming.³

Twee van zulke teksten uit Ten Hoorn zijn in 1857 en 1859 uitgegeven door de protestantse kerkhistoricus Willem Moll. Volgens zijn biografie Mathilde van Dijk (2009) had Moll ‘volstrekt geen waardering voor ascese en kloosterleven’. Wel was hij zijn tijd vooruit met zijn onderzoek van bronnen uit de Moderne Devotie, de beweging waartoe onder meer de huizen van het Gemene Leven behoorden. De twee 15e-eeuwse teksten die hij uitgaf, waren oorspronkelijk eigendom van één van de zusters ten Hoorn en vermoedelijk ook door haarzelf overgeschreven. Deze teksten en het verzamelhandschrift waarin ze staan, komen verderop aan de orde.⁴ We gaan eerst na wat er verder rest van het ‘klooster ten Hoorn’, wie er woonden en wat deze vrouwen nastreefden. Het verhaal van dit kleine en bescheiden convent is een aanvulling op de literatuur die tot nu toe veelal ging over grote, rijke, aristocratische gemeenschappen, die ook rijke archieven hebben nagelaten.

Beelden

Het is even zoeken in de Groninger Archieven, maar dan heb je ook wat: een afdruk in groene was van 14 mei 1489 van het ovale zegel van het ‘convent ten Horen by Groningen’. Het gotische randschrift is onduidelijk, maar de staande Maria met het Christuskind is goed herkenbaar. Afgezien van het zojuist genoemde verzamelhandschrift zijn er nog wat keramiëkscherven en twee 16e-eeuwse haardtegels van terracotta, gevonden op het erf van de toenmalige boerderij Corpus den Hoorn. De tegels zijn vermoedelijk afkomstig uit de werkplaats van Statius von Düren uit de Hanzestad Lübeck.⁵

Er is één eigentijdse afbeelding van het convent bekend. Vóór of in 1541 tekende Jacob van Deventer ‘Hoorn’ op een gewestkaart als een tweebeukig gebouw, met op de hoogste beuk een dakruiter met een kruis. Van Deventer tekende kerken ‘naar het leven’, maar dat gaat niet op voor alle kloosters.⁶ Misschien was het convent niet veel meer dan een kloosterboerderij. Zo’n boerderij of ‘uithof’ stond hier al in de 14^e eeuw. Die was toen nog eigendom van het nonnenklooster Mariënkamp in Assen. In 1412 gaf de abdis dit ‘erve ende guede ten Hoerne bi Groningen’ gedeeltelijk in eigendom en gedeeltelijk in pacht uit aan een verder onbekende priester uit de stad Groningen. Of deze Johannes Wolters ook een rol heeft gespeeld bij de stichting van het convent, weten we niet.⁷

Van verbouwingen of uitbreidingen na die tijd zijn geen schriftelijke stukken overgeleverd. Er is ongetwijfeld een kapel geweest, want de zusters ten Hoorn moesten vanaf 1475 ieder jaar een vigilie – een soort herdenkingsgebed – met negen psalmen bidden voor het zielenheil van een weldoener. De haardtegels wijzen op een verwarmd vertrek waarin of waarboven je ’s winters comfortabel kon zitten schrijven.⁸ In 1571 is sprake van een priesterzaal en een

Het zegel van het convent Maria ten Hoorn, 1489. Te onderscheiden is Maria, staande met het kind Jezus op haar linkerarm en met een kroon op haar hoofd. Collectie RHC Groninger Archieven 1539-108. Foto: Harry Perton.

Twee terracotta kacheltegels met een voorstelling in reliëf van putti ter weerszijden van een kandalabernament met acanthusbladen. Gevonden op het kloosterterrein van Maria ten Hoorn aan de Paterwoldseweg te Groningen. Oorspronkelijk afkomstig uit de werkplaats van Statius Düren te Lübeck, ca. 1550-1570. 32 x 32 x 4 cm. Collectie Groninger Museum 1938.070 en 1938.0701. Foto: Marten de Leeuw.

gastenkamer. Kort daarna verhuisden de zusters, of althans enkelen van hen, naar het 'Olde Convent', een al tientallen jaren lang besloten tertiariissenklooster aan de huidige Rode Weeshuisstraat in de stad Groningen.⁹

Dat beide huizen tot de derde orde behoorden, blijkt uit een lijst van 29 Groninger kloosters uit 1529. Daarin is onder 'Ten Horn' sprake van 'zusters van de derde regel van St Franciscus'.¹⁰ Al omstreeks 1400 waren enige tientallen Nederlandse zusterhuizen, waaronder het Olde Convent in Groningen, verenigd in een organisatie van derde-ordehuizen die bekend staat als het Utrechts Kapittel. In 1555 vergaderde dit Kapittel in het klooster Roomburg bij Leiden. Er kwamen twee Groninger delegaties: uit het '*conventus S. Agnetis*' (het Olde Convent) en van '*Groninga apud S. Mariam*'. Dit laatste betekent 'Groningen bij Sint Marie', maar is wellicht beter te lezen als 'Sint Marie bij Groningen'. 'O.L. Vrouw op die Hoorn' komt ook voor op een lijst van 82 derde-ordehuizen uit 1570.¹¹

Wanneer de vrouwengemeenschap ten Hoorn precies werd gesticht, is onbekend. Al in 1455 bezat 'Ten Horen' (in 1472 voluit: 'die gheestlike mageden ten Hoerne') land in 'Broeckster marke' (Westerbroek).¹² In 1456 bestemden de priesters van de Der Aa-kerk een jaargeld voor de zusters 'up den Hoern'. Dit geld kwam uit de verpachting van een stadskasteel ('steenhuys') aan de noordzijde van de Brugstraat.¹³ De term 'geestelijke maagden' kan voor enige verwar- ring zorgen. In de 17^e en 18^e eeuw werden hiermee 'klopzusters' aangeduid, ongehuwde leken met een sleutelrol in de clandestiene katholieke kerk onder de Republiek. Maar al lang voor de Reformatie werden ook begijnen en klui- zenaressen 'geestelijke maagden' genoemd.¹⁴ Een begijn woonde in een 'aanleu- woning' op een hofje, of in een meer kloosterachtig convent. In beginsel hoefde ze geen habijt te dragen en hield ze haar eigen bezit. Dit laatste onderscheidde de begijnhoven van de eveneens kloosterachtige frater- en zusterhuizen van het

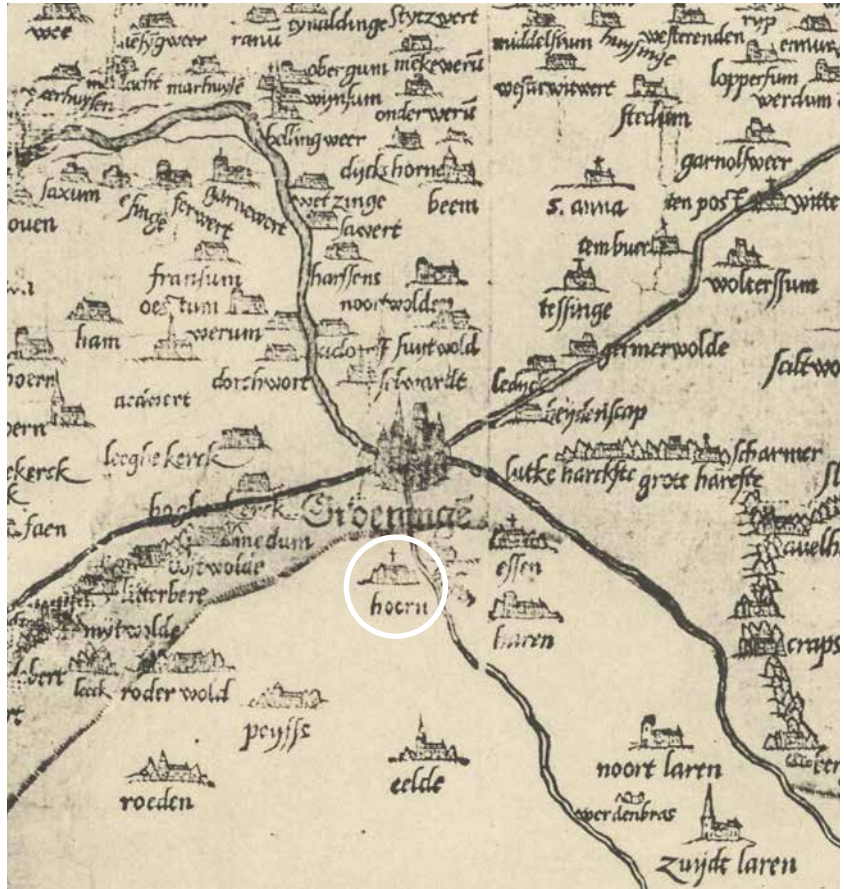
Scherven van laat-
middeleeuws en
16^e-eeuws aardewerk,
tijdens een veldverken-
ning in 1977 aangetrof-
fen op het voormalige
kloosterterrein van het
convent Maria ten Hoorn
aan de Paterswoldseweg
te Groningen. Collectie:
Noordelijk Archeolo-
gisch Depot (Nuis). Foto:
Henk Faber Bultuis.

‘Gemene Leven’. In de stad Groningen kwam in 1439 zo’n fraterhuis tot stand aan het huidige Martinikerkhof. Het zusterhuis ten Hoorn werd hoe dan ook omstreeks 1550 omschreven als *‘ung pauvre cloistre de begines’*, en in 1555 was sprake van een weggelopen begijn ‘uuth den convente van den Hoorn’. Dat dit convent toen al was aangesloten bij het Utrechtse Kapittel, en dus bij de derde orde van Sint Franciscus, blijkt uit de deelname aan de ‘synode van Roomburg’ in dat laatste jaar.¹⁵ In de hedendaagse vakliteratuur heten de zusters ten Hoorn daarom meestal tertiariissen, maar voor hun tijdgenoten waren ze eenvoudigweg begijnen.

Bewoonsters

Van de twaalf met name bekende zusters ten Hoorn zijn drie op grond van hun achternamen (Van Ballen, Ter Borch) thuis te brengen bij Groninger elitefamilies, en de eerste bekende moeder-overste Uede Schelinghes, de zegelaarster uit 1489, vermoedelijk ook – wanneer we ‘Uede’ lezen als ‘Ode’ en ‘Schelinghes’ als ‘Schelge’.¹⁶ Jacob Schelge was in 1414 met Bernt Horenken, Evert Wigboldes en Coppens Jarges burgemeester van Groningen.¹⁷ Ludeken Schelge was de vader van een Odeken die was gehuwd met burgemeester Coppens Jarges en in 1403 testeerde. In 1462 werden Ludeken en de familie Jarges herdacht in de Martinikerk, de Der Aa-kerk en ‘ten Geestliken Maegden’ (het Olde Convent). Odeken werd weduwe in 1420.¹⁸ Dat is te vroeg om haar te identificeren met de Hoornse moeder Uede uit 1489, maar gezien haar naam behoorde ook Uede tot dit familienetwerk.¹⁹

De familie Jarges kwam uit het Friese Stavoren, evenals de schatrijke Harman Hopper. Harman legateerde in 1475 land aan vrome instellingen in Stavoren en in en om Groningen. De landpachten moesten worden besteed aan herdenkin-

Uitsnede van Groningerland uit de kaart die Jacob van Deventer maakte van Noord-Nederland, ca. 1550. Naar de facsimile-uitgave door Martinus Nijhoff ('s-Gravenhage 1941). De oorspronkelijke kaart ging verloren. Collectie RHC Groninger Archieven 817-2455.2.

gen voor hem en zijn vrouw Lamme. De 'susteren opten Hoern' kregen land 'in de buschnack'. Hiervoor moesten alle zusters een vigilie van negen psalmen bidden.²⁰ Op grond van een transportakte uit 1486 geldt ook Ludeke Jarges (geboren Ter Bruggen), een schoondochter van Coppens Jarges en Odeken, als begunstigster van de zusters ten Hoorn. De akte betreft de helft van een stuk land uit de nalatenschap van Bareld Jarges. De andere helft was volgens de verkopers al aan het 'convente ten Horen' gegeven door Ludeke, de weduwe van Albert Jarges. De verkopers, erfgenamen van Bareld, hadden zelf niets met Ten Hoorn. Van de opbrengst van het verkochte land werden herdenkingsmissen voor Bareld en zijn familie in de Martinikerk betaald.²¹

Het familienetwerk (de 'maagschap') Ter Bruggen-Schelge-Jarges speelde in die tijd een belangrijke rol in en om Ten Hoorn. Nog in 1502 legateerde mr. Henrick ter Bruggen een ton bier aan de zusters voor zijn – vermoedelijk jaarlijkse – herdenking.²² Daarna droogden de giften vanuit deze maagschap op. Dat ook haar politieke invloed in de 16^e eeuw verdween, zou kunnen verklaren waarom de zusters ten Hoorn in 1554 een oud voorrecht dreigden te verliezen. Op 6 juni oordeelde de Stad dat de 'susteren van den Hoern' tolplichtig waren over van

Het familiewapen van Egbert van Ballem (= Ballen, links) zoals dit voorkomt in het wapenboek *Conscriptio exulum Frisiae* (1580) fo. 89. Collectie Tresoar, Leeuwarden.

elders ingevoerde rogge. Toen de zusters een oude vrijstellingsbrief toonden, werd dit besluit herroepen.²³ Vermoedelijk stamde de vrijstellingsbrief uit de tijd dat de maagschap Ter Bruggen-Schelge-Jarges nog de toon aangaf in de Stad.

De band van de zusters ten Hoorn met de maagschap Ter Bruggen *cum suis* is niet verder terug te voeren dan de generatie van de omstreeks 1469 overleden Ludeken ter Bruggen.²⁴ Over het begin ervan kan echter wel een vermoeden worden uitgesproken. Mr. Henrick ter Bruggen, een volle neef van Ludeken, erfde in 1456 van zijn vader Johan ter Bruggen een steenhuis (nu het Calmershuis) aan de Oude Boteringestraat, maar hun toenaam wijst op een huis bij een brug – misschien het steenhuis in de Brugstraat waarvan de halve jaarpacht in hetzelfde jaar voor de zusters ten Hoorn werd bestemd.²⁵

Van één van de zusters ten Hoorn is een verzamelhandschrift met vrome teksten bewaard, of eigenlijk een bandje met twee handschriften. Beide behoorden volgens de colofons toe aan 'suster aleit van ballen ten hoerne'. Vermoedelijk was zij niet alleen de bezitster maar ook de schrijfster – of liever: de afschrijfster, want van de meeste teksten zijn inmiddels andere auteurs bekend.²⁶ Van Aleit zelf weten we alleen dat haar familie vanaf de 15^e eeuw geregeld in het stadsbestuur vertegenwoordigd was. De toenaam doet vermoeden dat de Van Ballens, die in de 17^e eeuw als adellijk golden, uit het Drentse Balloo stamden. Hun wapen is bekend uit een laat 16^e-eeuws handschrift.²⁷ Het verzamelhandschrift van Aleit, en de mogelijke betekenis ervan, wordt in de volgende paragraaf besproken.

Boeken

Het hele papieren verzamelhandschrift, dat begint met gebeden tot Maria en de Drievuldigheid en gebeden bij het ontvangen van de communie, is geschreven in een oostelijk gekleurd soort Middelnederlands. Een van de teksten in het eerste deel bleek een vertaling van de *Dialogus crucifixi et peccatoris* ('gesprek

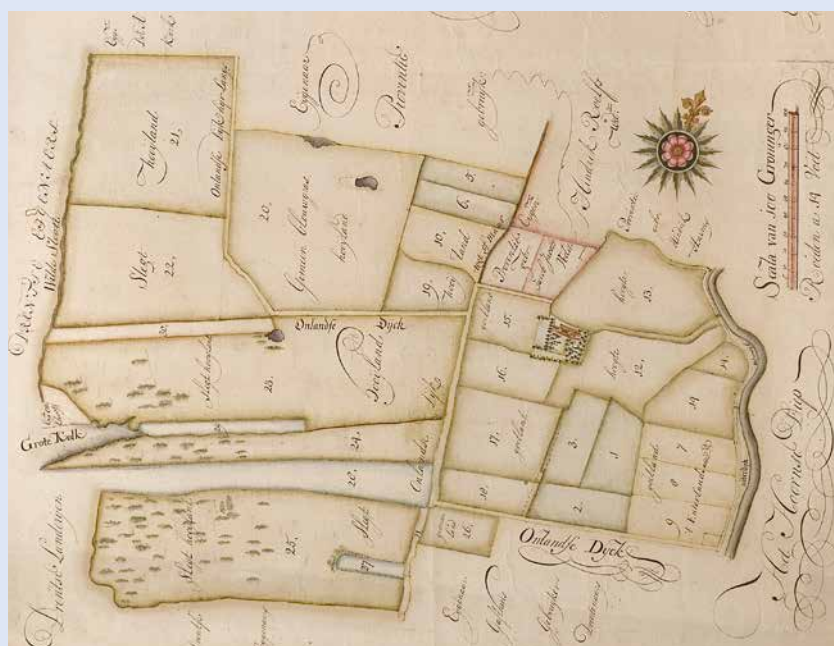
tussen de gekruisigde Christus en een zondaar') van de Luikse kartuizer Jacob van Gruitrode († 1475).²⁸ Hiermee kan dit deel van het handschrift op zijn vroegst worden gedateerd in de tweede helft van de 15^e eeuw. Van de franciscaanse non, schilderes en mystica Magdalena Beutler (1407-1458) uit Freiburg kopieerde de schrijfster een litanie of smeekbede over het lijden van Christus. Magdalena beweerde dat deze 'gulden lettenije', die ook is overgeleverd in een handschrift uit een voormalig zusterhuis van het Gemene Leven in Geldern, haar in een visioen was geopenbaard. De tekst werd voor zover bekend al vanaf 1492 gedrukt in Antwerpen en vanaf 1494 in Delft.²⁹

Een paar andere teksten komen uit het klooster Windesheim bij Zwolle, een bolwerk van de Moderne Devotie. Van de Windesheimer mysticus Hendrik Mande († 1431) nam de schrijfster een dialoog op tussen een vrouw en haar 'bruidegom' Christus. Hierin betuigt de vrouw haar – in eerste aanleg onbeantwoorde – liefde.³⁰ Gerlach Peters (1378-1411), ook een Windesheimer, schreef mystieke brieven aan zijn zuster Lubbe. Een van deze brieven vormt het tweede gedeelte van het verzamelhandschrift van Aleit van Ballen. De tekst eindigt met een vermaning aan Lubbe, die zakelijk leidster was van een zusterhuis in Deventer, om zich te hoeden voor vooroordelen en achterklap, en in plaats daarvan 'om toe gane mit allen menschen niet allene sonder claghen meer mit gracien'.³¹ Het is een voorbeeld van mannenregels voor een vrouwengemeenschap, hoe goed ook bedoeld.

Nog twee oudere in het handschrift opgenomen auteurs waren onvervalste mystici: Heinrich Seuse (1295-1366) en Johannes Tauler († 1361). Beiden waren dominicanen ('predikheren'). Seuse, wiens werk in talloze handschriften is overgeleverd en vanaf 1494 ook in Delft werd gedrukt, was een leerling van de roemruchte mysticus Meister Eckhart († 1328). Met hun visionaire geschriften dansten deze drie monniken op de rand van wat toen als ketterij werd beschouwd.³² Aan Seuse's *Oerloy der ewigher wijsheit* (een getijdenboek) ontleent het verzamelhandschrift een dialoog tussen de 'wijsheid' en een 'discipel', en aan Tauler ruim een dozijn korte preken ('sermoenen').³³

De vroegst herleidbare tekst komt uit een brief van de 11^e-eeuwse Italiaanse benedictijn Petrus Damianus, die door de schrijfster van het handschrift per abuis 'keizer' wordt genoemd. De 'zondige monnik Petrus', zoals hij zich in de aanhef van een andere bewaarde brief noemt, schrijft over de angst voor het Laatste Oordeel die de 'zondige ziel' bevangt wanneer deze terugblijkt op 'die verbodene dinghen die hie bedreven hevet', en op 'die gebode die sie versumelicke versmaet hevet toe volbrengen'. De tekst eindigt met de aansporing 'je te beteren, zo helpe ons allen onze lieve heer Jezus, amen'.³⁴

Het ligt voor de hand om dit verzamelhandschrift te duiden als een product van een geestelijke gemeenschap (in de woorden van Anneke Mulder-Bakker (2005): een *community of discourse*) van 'bruiden van Christus' die in ruimte en tijd over de grenzen van het laatmiddeleeuwse Groningen reikte. Het handschrift getuigt ook van de kennis- en waardenoverdracht die Corbellini heeft beschreven. Inhoudelijk wijkt het niet af van wat uit vrouwenhuizen elders bewaard is. Alle opgenomen auteurs waren mannen. In tweede aanleg valt te denken aan legitimatie van het geestelijke gezag van de eigenares binnen haar

Het corpusland van Maria ten Hoorn na 1600

Boven: De twee provincieplaatsen op het voormalige corpusland van het convent Maria ten Hoorn, 1735. Kaartmaker: Henricus Teijsinga. Collectie Universiteitsbibliotheek Groningen. Foto: Dirk Fennema. Rechts in het midden de twee boerderijen die hoogstwaarschijnlijk op de plek van het verdwenen klooster stonden.

Linksonder: Dezelfde omgeving volgens het kadaster van ca. 1830, naar de digitale bewerking op www.hisgis.nl. Duidelijk te zien is hoe het wat hoger gelegen groenland (lichtgroen) en bouwland (wit) in een zee van kwalitatief matig hooiland (geel) ligt. Dit hooiland stond 's winters onder water. Rechts stroomt het Hoornsediep. Vanaf dat diep slingert de Onlanderdijk als een donkergroene lijn naar het noordwesten. Heel lang was deze dijk de zuidwestgrens van het kerspel Groningen. Hij weerde het water van het laaggelegen hooiland

(onland) af. De corpuslanden van Maria ten Hoorn vormden zo een uithoek (horn op zijn Gronings) van het stadsgebied.

Rechtsonder: nogmaals dezelfde omgeving op een topografische kaart van ca. 1900. Particuliere collectie. Inmiddels is de Paterswoldseweg (rode streep) dwars door het gebied aangelegd. Deze schampt een hoek van het vroegere kloosterterrein, waarop dan nog steeds twee boerderijen staan.

convent. Wanneer het leven in zo'n huis van de derde orde een leertraject was van lezen, studeren en schrijven onder leiding van oudere zusters die het voorbeeld gaven, dan was het bezit van een eigen bloemlezing voor deze senioren een onmisbaar cultureel kapitaalgoed.³⁵

Intrigerend is nog de vraag welke rol de stormachtige ontwikkeling van de vroege drukpers bij de overdracht van kennis en waarden binnen dit vrome vrouwenennetwerk heeft gespeeld. Veel teksten in het verzamelhandschrift van Aleit waren al vóór 1500 in druk – en dus in relatief goedkope vorm – beschikbaar. Uit vrouwenhuizen in Leiden en Zwolle zijn enkele vroege drukken bekend.³⁶ Maar het afschrijven – of laten afschrijven – van een eigen selectie uit deze geestelijke lectuur lijkt toch een middel te zijn gebleven om zich deze spirituele tradities eigen te maken.

Opzichtige afzondering

Vrouwengemeenschappen in een religieus landschap waar mannen de grenzen stelden: met welke ogen werden deze vrouwen door die mannenwereld gezien en hoe zagen ze hun leven zelf? In 1318 stelde de bisschop van Utrecht dat hij geen verschil in status of kleding zag tussen begijnen en tertiariessen. Toen het Utrechtse Kapittel in 1399 werd opgericht, sloten zich ook begijnen aan. In veel begijnenconventen werd in de jaren daarna de zogeheten 'clausuur' ingevoerd. Zo kreeg het Olde Convent aan de huidige Rode Weeshuisstraat een gesloten afdeling met een sluis (een 'spreekhuis') waar bezoek werd ontvangen. Dit was het toppunt van verkloosterding, maar was het ook het ideaal en het einddoel van de zusters zelf? Ging het in feite niet vooral, zoals Mulder-Bakker zich in 2004 afvroeg, om 'het veranderen van een zootje ongeregeld (letterlijk) in nette vrouwenkloosters, waar vrouwen [zich] ondergeschikt maakten aan regel en (mannelijk) toezicht'?

Zusters die vanouds gewoon waren onder de mensen te verkeren en stichtelijke adviezen te geven – die misschien niet spoorden met wat de officiële geestelijkheid leerde – werden nu van die vrijheid beroofd. Mulder-Bakker suggereert dat juist dit een reden was waarom de zusters besloten moesten worden en merkt op dat de clausuur binnen het Kapittel volledig een vrouwelijk fenomeen was. Dit laatste wil overigens niet zeggen dat die clausuur overal en altijd voor alle conventualen gold. In verschillende 'besloten' conventen woonden namelijk zowel besloten als onbesloten zusters.³⁷

Was het de opgelegde clausuur die in 1555 een niet met name genoemde begijn deed besluiten om het convent ten Hoorn te ontvluchten? Zelf gaf ze de Groninger magistratuur een duidelijk andere versie. Ze was al jong – en tegen haar zin? – in het klooster gekomen en daaruit gevlucht om voor haar grootmoeder in de Stad te zorgen. Grootmoeder was ook bij de zitting aanwezig. Twee andere zusters uit het convent hadden aangifte gedaan, en de heren magistraten gaven de vluchteling acht dagen om haar boeltje te pakken. Daarna mocht ze niet weer in de Stad komen.³⁸

De eigen verklaring van deze begijn doorkruist het beeld van een 'vrijwillig' samenleven van zelfbewuste vrouwen die religieuze ontplooiing nastreefden

binnen door henzelf gestelde kaders.³⁹ Dat beeld rijst bijvoorbeeld wel op uit de verklaring die de begijn Bela in 1333 aflegde. Bela, dochter van een Keulse burger, legde na de dood van haar vader de gelofte van eeuwige kuisheid af omwille van haar eigen zielenheil. Onze Hoornse begijn stelt het voor alsof haar familie de kloosterpoort niet zag als een toegang tot spirituele ontwikkeling, maar als een sluitpost op de gezinsbegroting.⁴⁰ Zou ze dit anders hebben gevoeld wanneer ze niet was ingetreden in het afgelegen Ten Hoorn, maar bijvoorbeeld in de vrouwengemeenschap van het Olde Convent binnen de stadsmuren?

Ten Hoorn lijkt voor een meisje uit een Stads milieu inderdaad geen erg aantrekkelijke plaats. Het stond op drassige veenweide die niet meer geschikt was voor akkerbouw. De zusters voerden rogge van buiten in en betaalden jaarlijks een ton boter ('botterpacht').⁴¹ Blijkbaar hielden ze dus melkvee, zoals in de 16^e eeuw ook door andere zusterhuizen van de derde orde gebeurde.⁴²

Maar was het bij de slotzusters in het Olde Convent in de Stad dan zoveel beter dan in dit '*pauvre cloistre de begines*', ruim een half uur lopen buiten de Apoort? In ieder geval wel voor kostgangers van het Olde Convent zoals de schatrijke bakker Wessel ten Hoerne uit de nabije Boteringestraat. Ook de beroemde theoloog en classicus Wessel Gansfort († 1489) heeft er enige jaren gewoond.⁴³ De clausuur sloot overigens contacten met de buitenwereld in het spreekhuis aan de straatzijde niet geheel uit. Deze praktijk doet denken aan de 'opzichtige afzondering' van stadskluisenaresses zoals zuster Bertken in Utrecht, die vanuit haar kluis jarenlang een geestelijk adviesspreekuur hield.⁴⁴

Maar ook intrede – al dan niet vrijwillig – in een 'arm begijnenklooster' aan de rand van de Stad was een vorm van opzichtige afzondering. Het was hier natuurlijk geen echte 'woestijn' zoals die waarin de eerste vroegchristelijke kluisenaars zich volgens de overlevering terugtrokken. Maar zelfs de afzondering waarin die zouden hebben geleefd, was betrekkelijk. De kerkhistoricus Peter Brown heeft aangetoond dat bijna al deze 'woestijnheiligen' op loopafstand van een grote stad woonden.⁴⁵ Ditzelfde geldt voor de spreekwoordelijke 'woestijnen' in de Lage Landen waar zoveel kloosters zijn gesticht. Weliswaar staat het land bij 'den Hoorn' op de Beckeringhkaart (1781) als 'Onland' en heet een van de wegen ernaartoe nu nog 'Onlandse Dijk', maar dat slaat op de verwoestingen die vroegmoderne verveners daar hebben aangericht, niet op de toestand ten tijde van de begijnen.⁴⁶

De opzichtige afzondering van de 'arme begijnen' hield wel – of liever: juist – in dat ze op afstand een rol bleven spelen in het religieuze leven van de Stad, bijvoorbeeld in de memoriepraktijk. Zoals we hierboven zagen, kregen ze al in 1456 een jaargeld van de gezamenlijke priesters van de Der Aa-kerk. Misschien was de Stadse priester Johannes Wolters één van hen. Hij verkreeg in 1412 het 'erve ende guede ten Hoerne bi Groningen'. Net zoals later de begijnen betaalde hij er 'botterpacht' over. Mogelijk behoorde het met het jaargeld bezwaarde steenhuis aan de Brugstraat tot zijn nalatenschap en moesten de zusters ten Hoorn in hun gebeden Johannes' nagedachtenis onderhouden, zoals ze dat ook deden voor rijke Stadgers zoals Harman Hopper en zijn vrouw en mr. Henrick ten Bruggen. Hierboven is aannemelijk gemaakt dat deze laatste bovendien familiebanden met de zusters had.

De boerderij van Freerk Nienhuis, de oostelijke op het gewezen kloosterterrein van Maria ten Hoorn, in de zuidoosthoek van Laan Corpus den Hoorn en de Paterswoldseweg, 1965. Foto: CFD. Collectie RHC Groninger Archieven 1173-98-15. Deze boerderij werd begin 1966 als laatste van beide boerderijen door de gemeente Groningen aangekocht en gesloopt. Rechts is door de bomen heen al een flat aan de Paterswoldseweg te zien. Later verrees op deze plek het bedrijfsgebouw van uitgeverij Wolters-Noordhoff.

Loyaliteiten

Zulke familienetwerken en -loyaliteiten waren een krachtig bindmiddel voor stedelijke elites in de Late Middeleeuwen. Met de Hongaarse psychiater Iván Nagy kunnen we loyaliteiten opvatten als de ‘onzichtbare weefsels’ van verwachtingen en verplichtingen tussen personen, vooral tussen ouders en kinderen.⁴⁷ Deze loyaliteiten werden niet altijd van twee kanten verwacht. De joods-christelijke en Chinese traditie verplichtten kinderen – en in de Chinese traditie vooral dochters – hun ouders te eren en te gehoorzamen, maar lieten ouders grotendeels de vrije hand. In kringen van Chinese boeddhisten gold de intrede van een dochter in een klooster als een teken van haar ‘*filial piety*’.⁴⁸

In hoeverre dochters uit Nederlandse elitefamilies uit loyaliteit instemden met een ‘huwelijk met Christus’, is nog nauwelijks onderzocht. Het zusterboek van Diepenveen bij Deventer, een besloten klooster in de traditie van Windesheim, verhaalt bijna juichend hoe een jonkvrouw uit Holland in 1412 op eigen initiatief (en tegen de zin van haar ouders) werd ingekleed als non.⁴⁹ Als dit waar is, was het vermoedelijk vrij uitzonderlijk. Zoals veruit de meeste dochters door hun familie strategisch werden uitgehuwelijkt, zo namen veel ouders het voortouw bij ‘bruiloften’ met Christus. Esther Koch (1994) ziet hierin overwegend – maar niet uitsluitend – economische beweegredenen. Dochters waren duur, en men zag de kloosterpoort als een welkome bezuinigingsmogelijkheid.⁵⁰

Onwankelbare loyaliteit spreekt duidelijk uit bijna iedere zin van de brieven die de adellijke Hisse van Ewsum tot 1528 vanuit haar klooster in Norden aan

haar Groningse familie schreef. Niet alleen Hisse maar ook haar zus Auk en een handvol nichtjes waren in Norden ondergebracht. Omstreeks 1515 stuurde Hisse haar broer en schoonfamilie enkele door haarzelf afgeschreven evangeliën. De liefde kwam vooral van haar kant. Hisses broer Wigbold gebruikte een van deze handschriften om een kasboek te laten inbinden en stelde de verdeling van hun overleden moeders erfenis eindeloos uit. Toen Hisse liet weten dat ze wilde vluchten voor de 'lutherije', weigerde Wigbold haar onderdak.⁵¹

Loyaliteit aan de familie lijkt ook het motief voor de vlucht van de anonieme begijn die in 1555 op aangifte van twee medezusters werd teruggestuurd naar Ten Hoorn. Dat ze in de Stad 'hoer kost dachte tho winnen' voor haar grootmoeder, geeft aan dat ze van eenvoudiger komaf was dan adellijke kloosterlingen zoals Hisse van Ewsum of Aleit van Ballen. Standverschil speelde zeker een rol in vrouwenhuizen in de sfeer van de Moderne Devotie, al is de precieze afkomst van de meeste zusters niet overgeleverd. Zo weten we van een op de drie zusters in het in 1397 gestichte Maatklooster in Zwolle dat ze uit de adel, het stadspatriciaat of de gegoede middenstand kwamen, maar nog in het begin van de 16^e eeuw werden drie vrijgelaten horige vrouwen in dit convent opgenomen. Wanneer ze zouden terugkeren naar de 'wereld', zouden ze weer horig worden.⁵² Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat de zusters ten Hoorn de in 1555 naar de Stad gevluchte begijn hooguit als een soort weggelopen huissloofje beschouwden – en dat het stadsbestuur hen hierin volgde.

Hoe de zusters uit Ten Hoorn verdwenen

In 1568, het jaar van Heiligerlee, vaardigde paus Pius V een bul uit die het einde aankondigde van de derde orde zoals het Utrechtse Kapittel die belichaamde.⁵³ De paus bepaalde dat alle broeders en zusters van de derde orde voortaan rechtstreeks onder de eerste orde van Sint Franciscus vielen. Deze orde bestond uit bedelmonniken ('franciscanen') die onder meer ook in de stad Groningen werkten. De derde orde zou door de ordeleiding in Keulen worden onderworpen aan 'visitaties' die werden opgedragen aan de Spaanse franciscaan Lucas de Arévalo, de biechtvader van de hertog van Alva. Alva trad vanaf 1567 hard op tegen beeldenstormers en opstandige edelen, en tegen ketters in het algemeen. De vanouds wat losjes bestuurde derde orde werd verdacht van ketterij. Mogelijk was de paus op dit spoor gezet door de streng-observante leiding van de eerste orde.

Op 6 juli 1570 was het Sint Barbaraconvent in Delft aan de beurt. Het was al sinds 1400 lid van het Utrechtse Kapittel. Om vijf uur 's middags eisten Arévalo en zijn gevolg een gesprek met de zusters. Hun biechtvader weigerde, omdat de zusters geen Latijn of juridische taal verstonden en het Kapittel later die maand zou vergaderen. Daar zou Arévalo de nodige vragen kunnen stellen aan de leiding en de verzamelde paters. Het kat-en-muisspel dat volgde, eindigde ermee dat Arévalo de klok van de refter liet luiden. Met tegenzin las de pater daarna de bul en een brief van de koning voor aan de verzamelde zusters. Toen Arévalo een preek hield over gehoorzaamheid, begonnen de zusters te morren. Daarop deed Arévalo het hele convent in de ban. Hij dreigde

Spanjaarden te laten inkwartieren die erop moesten toezien dat er geen mis werd gelezen. De volgende dag gingen de zusters door de knieën. Arévalo nam hen persoonlijk de biecht af en gaf hun daarna absolutie. Een jaar later werd de pater door Spaanse soldaten voor Arévalo voorgeleid. Deze waarschuwde hem dat hij van Alva de macht had gekregen om weerspannige paters naar de galeien te sturen.⁵⁴

Ondanks alle intimidatie en machtsvertoon mislukte de vijandige overname van de derde orde. Alva moest in 1573 het veld ruimen, de nieuwe paus Gregorius XIII draaide in hetzelfde jaar de bul uit 1568 terug, en in 1574 kwam het Utrechtse Kapittel als vanouds bijeen.⁵⁵ Omstreeks dezelfde tijd werd het convent ten Hoorn ingelijfd bij het Olde Convent in de Stad. In november 1571 verkocht Hille Cocks als moeder van Ten Hoorn met zeven seniorzusters land buiten de Kranepoort. In november 1575 verkocht het Olde Convent land buiten de Boteringepoort ‘tot afflossinge seker renthen und schulden up onse Hoirenschen guideren’. Hille tekende voor deze verkoop als seniorzuster van het Olde Convent samen met één andere in 1571 vermelde seniorzuster van Ten Hoorn.⁵⁶ Van de overige zusters ‘des gewesenen Convents van den Hoorn’ (1586) ontbreekt ieder spoor.⁵⁷

Bakker vermoedt dat de inlijving plaatsvond om financiële redenen. De ‘botterpacht’ drukte zwaar op het convent en de schulden werden blijkbaar afgelost door steeds meer land te verkopen.⁵⁸ Twee andere omstandigheden hebben de verhuizing van de zusters naar de Stad mogelijk verhaast. Het vijandige klimaat waaronder de derde orde tijdens het bewind van Alva leed, is voor een kwetsbaar klein convent aan de stadsrand misschien extra bedreigend geweest. Het intimiderende optreden van Arévalo is ongetwijfeld ook in en om Groningen bekend geworden. Van Alva’s Groninger zetbaas, de ultraroomse Johan de Mepsche, viel in dit opzicht weinig goeds te verwachten. Niet uit te sluiten is voorts dat de zusters zijn gevlucht voor rondzwervende en plunderende soldaten. Ten Hoorn had, anders dan de meeste kloosters in Groningerland, geen eigen *refugium* in de Stad. Het Olde Convent, dat ook tot het Kapittel behoorde, deed vermoedelijk als zodanig dienst.⁵⁹ Of alle zusters naar dit relatief strenge (en besloten) convent zijn overgegaan, blijkt niet uit de bronnen.

Het Kapittel van Utrecht heeft de Reformatie niet overleefd en het convent ten Hoorn, dat in 1579 te boek stond onder de nu wat mal klinkende naam ‘Convent vanden Hoeren’, evenmin.⁶⁰ Het Olde Convent, waar in 1575 nog zusters uit Ten Hoorn woonden, is door de Staten van Stad en Lande geconfisqueerd in 1594. In 1597 leverden de ‘Corpus ten Hoorn landen’ jaarlijks 75 gulden pacht op. Naar dit toponiem is in 1957 de stadswijk Corpus den Hoorn – en later de Hoornse Plas – genoemd.⁶¹

Besluit

In het voorgaande is gepoogd het convent ten Hoorn en de ‘begijnen’ die er woonden, een gezicht te geven. Aan de hand van een verzamelhandschrift is ook nagegaan welke normen en waarden binnen het convent werden overgedragen. Een handvol zusters kan worden thuisgebracht in de maagschap Ter

Bruggen-Schelge-Jarges, die in de 15^e eeuw tot de politieke elite van de Stad behoorde. De familie Jarges was in die tijd ook betrokken bij de abdij te Assen, die eigenaar was van een gedeelte van de grond waarop het convent ten Hoorn stond.⁶² Het convent is waarschijnlijk echter niet vanuit Assen gesticht maar vanuit de Stad. De pacht van land in Westerbroek (1455) en van een steenhuis in de Stad (1456) zijn de oudste bekendste inkomsten.

Het spirituele leven van de zusters ten Hoorn kan niet worden beschreven vanuit een enkel 'wij-perspectief'. In het laat 15^e-eeuwse verzamelhandschrift van Aleit van Ballen duikt het beeld van de zusters als 'bruiden van Christus' in enkele teksten op, maar de gedwongen terugkeer van een gevluchte begijn in 1555 rechtvaardigt de vraag in hoeverre zo'n 'hemelse bruiloft' eigen keuze was.

Mulder-Bakker (2004) spreekt voorzichtig van compromissen tussen vrije keuze en dwang, met name inzake de verkloosterings.⁶³ Hierboven is besproken welke rol loyaliteiten hierbij speelden. Loyaliteit leidde ertoe dat het bloed van de niet met name genoemde begijn uit 1555 kroop waar het niet gaan kon. Ze liet haar hemelse bruidegom in de steek voor haar grootmoeder. Dat was tegen het zere been van haar medezusters en van het Groninger stadsbestuur. Maar 'senioren' zoals Van Ballen beleden juist – althans op papier – volledige mystieke overgave.⁶⁴ Standsverschil kan ook hebben meegespeeld. Van Ballen kwam uit een elitefamilie, de vluchteling uit 1555 zeker niet.

De inlijving van Ten Hoorn in het besloten Olde Convent zal niettemin eerder zijn ingegeven door vijandige omstandigheden dan door hooggestemde spirituele overwegingen. Dit laat onverlet dat in de Lage Landen al langer een tendens zichtbaar was van omzetting van 'ongeregelde' zusterhuizen naar conventen van de derde orde, of naar 'Windesheimer' kloosters van reguliere kanunnikessen. Koen Goudriaan (2016) vond dat tussen 1400 en 1500 het aantal begijnen- en zusterhuizen daardoor halveerde. Hiermee kreeg de verkloosterings voor het eerst een kwantitatieve grondslag. Maar wie hieruit conclusies wil trekken voor een enkel geval zoals de zusters ten Hoorn, maakt een denkfout die door een Groninger econoom ooit de 'micro-macro-sprong' is gedoopt.⁶⁵ Heel eenvoudig gezegd gedraagt een geheel zich anders dan de som van de delen. Wat opgaat voor de gehele 'religieuze economie' in de Lage Landen, zegt vaak nog weinig over een enkel klooster – en dan nog wel een klein en bescheiden convent waarvan toch betrekkelijk weinig is overgeleverd.

Noten

- * De auteur dankt prof. dr. Koen Goudriaan, dr. Renée Nip en de anonieme referenten voor hun commentaar.
- 1 Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (verder: GrA), Toegang (Tg.) 1539 (archief Groningse parochiekerken vóór de Reductie) inv.nr. 547; F.J. Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen 1988) 151-157, 352-355.
- 2 H. van Engen, *De derde orde van Sint Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht, een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006).
- 3 A.B. Mulder-Bakker, 'Buiten de orde, devote vrouwen op zoek naar een passende levensvorm', *Trajecta* 14 (2005) 202-204; S. Corbellini, 'Mannenregels voor een vrouwenwereld, de spirituele opvoeding van zusters in derde-orde-gemeenschappen', *Trajecta* 14 (2005) 177-192.
- 4 Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam, Handschrift I G 28 (verder: Hs), hieruit: W. Moll, 'Aanprijzing van het voorbeeld des Heeren', *Kalender voor de Protestanten in Nederland* 2 (1857) 129-131; idem, 'Gerlach Peters en zijne schriften, eene bijdrage tot de kennis van den letterarbeid der school van Geert Groote en Florens Radewijns', *Kerkhistorisch Archief* 2 (1859) 200-214. Secundaire literatuur

- over Hs in K. Stooker en T. Verbeij, *Collecties op orde, Middel nederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II* (Leuven 1997) nr. 501. Over Moll: M. van Dijk, ‘“Door hun geestigen inhoud en evangelischen stijl”, Willem Moll en de Moderne Devotie’, in: M. de Baar en M. van Dijk (red.), *Herinnering en identiteit in het vrijzinnig protestantisme* (Hilversum 2009) 53-54.
- 5 GrA, Tg. 1539 (archief Groningse parochiekerken voor de Reductie) inv.nr. 108 (een tweede afdruck (10 januari 1571) hangt aan GrA, Tg. 1605 (archief Stadsbestuur (2) 1594-1815) inv.nr. 6570); Groninger Museum, inv. 1938.0701; J. Eimers, ‘Die Werkstatt des Statius von Düren’, *Nordelbingen* 3 (1924) 133-277.
 - 6 M. Schroor en A. Hummel, *De atlas van de Kooper. Oude kaarten van de provincie Groningen* (Bedum 2003) 20, 151.
 - 7 Bakker, *Bedelorden* 154; GrA, Tg. 1539 inv.nr. 547.
 - 8 Zie ook het gereconstrueerde *scriptorium* boven de kemenade (‘abtenkamer’) in het Museum Klooster Ter Apel.
 - 9 G. Verhoeven en J.A. Mol (ed.), *Friese testamenten tot 1550* (Leeuwarden 1994) nr. 33; Bakker, *Bedelorden*, 154.
 - 10 H.V.R., *Oudheden en gestichten van Groningen en Groningerland* (Leiden 1724) 70-71.
 - 11 D. van Heel, ‘Bijzonderheden over tertiariessen te Leijden’, *Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* (verder: *BBH*) 53 (1936) 268; K. Goudriaan, ‘De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998) 242, 247; vgl. Bakker, *Bedelorden*, 154, 157.
 - 12 GrA, Tg. 1539 inv.nr. 547; zie ook Bakker, *Bedelorden*, 354.
 - 13 Dit steenhuis is dus niet het bekende ‘Gotische Huis’ (Brugstraat 24), dat aan de zuidzijde staat.
 - 14 S. Hofstee, ‘Geestelijke maagden ofwel “klopkes” in Friesland, oriëntatie en inventarisatie’, *It Beaken* 76 (2014) 40.
 - 15 Bakker, *Bedelorden*, 154, 157, 165; W.J. Formsma en R. van Royen (ed.), *Diarium van Egbert Alting 1553-1594* (Den Haag 1964) 30; Van Heel, ‘Bijzonderheden’, 266.
 - 16 Aleit van Ballen wordt verderop besproken (‘Boeken’). Over de zusters Agnes en Anna ter Borch: A.N. baron de Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse adel* (Den Haag 1976) 99.
 - 17 GrA, Tg. 1539 (Groningse parochiekerken vóór de Reductie) inv.nr. 518.
 - 18 GrA, Tg. 1237 (archief Klerken- of Fraterhuis te Groningen) inv.nr. 30; genealogie in R.I.A. Nip, ‘Een stadse en een heilige weduwe: Ludeke Jarges († 1469) en Elisabeth van Thüringen’, *Historisch Jaarboek Groningen* 2003 (2004) 8-9. De koosnaam ‘Ludeke(n)’ kon in het Middelnederlands zowel op een man als op een vrouw slaan.
 - 19 De toenaam ‘Schelinghes’ alias ‘Schelge’ doet een verband vermoeden met het Waddeneiland Terschelling.
 - 20 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten* nr. 33.
 - 21 Bakker, *Bedelorden*, 156; GrA, Tg. 1539 inv.nr. 350; biografie van Ludeken in Nip, ‘Een stadse en een heilige weduwe’.
 - 22 Bakker, *Bedelorden* 156; familiewapen Ter Bruggen in R.H. Alma, ‘Conscriptio nobilium Groningensium. Het wapenboek van Rinnert van Solckema (ca. 1590)’, *Gruoninga* 48 (2003) 92.
 - 23 Nip, ‘Een stadse en een heilige weduwe’, 9; Formsma en Van Royen, *Diarium*, 16, gecit. Bakker, *Bedelorden* 156-157.
 - 24 Onder meer R.H. Alma, *Het Groninger patriciaat circa 1500* (doctoraalscriptie Groningen 1998); P.N. Noomen, ‘Koningsgoed in Groningen. Het domein verleden van de stad’, in: J. W. Boersma (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 97-144; Nip, ‘Een stadse en een heilige weduwe’.
 - 25 Drents Archief, Tg. 0439 (archief abdij Assen) inv.nr. 51.
 - 26 Hs fol. 1-179v (‘Dit boeck hoert toe suster aleit van ballen ten hoerne’), fol. 182-195v (‘suster aleit van ballen ten hoerne bi groeninghen’); E. Knol e.a., *Hel en hemel, de middeleeuwen in het Noorden* (tentoonstellingscatalogus Groninger Museum 2001) 38-39.
 - 27 Bakker, *Bedelorden*, 154; R.H. Alma, ‘Conscriptio’, 88. Er was ook een Friese tak. In 1580 vluchtte de katholieke Egbert van Ballem (terug?) naar Groningen. Zijn vrouw Sijs Aggema bleef in Friesland. Hun kinderen Peter en Jets van Ballem zijn daar begraven in Witmarsum (J.C. Terluin en J. Visser, ‘Wapens út de Conscriptio Exulum (1584)’, *It Beaken* 31 (1969) 169-170).
 - 28 Hs fol. 61v-74 (‘hoe dat onse leve here mitten sonder sprek’); K. Seynaeve, ‘Jacobus van Gruitrode’, in: J. de Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusiensis* (Destelbergen 1983) 313-336.
 - 29 Hs fol. 46-60v (‘hyr begijnt die gulden lettenije’); J.F. Hamburger, *Nuns as artists, the visual culture of a medieval convent* (Oakland 1997) 139, 143; A. Dlabáčová, *Literatuur en observantie, de Spiegel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding* (Hilversum 2014) 190; K. Goudriaan, *Piety in practice and print, essays on the late medieval religious landscape* (Hilversum 2016) 223, 236.
 - 30 Hs fol. 74-81v (‘hyr begynt ene claghe of enighe sprake der mynnende sielen tot horen brudegom’); T. Mertens, *Hendrik Mande (?-1431), teksthistorische en literairhistorische studies* (Nijmegen 1986) 97-98.
 - 31 Hs fol. 182-195 (‘hier beghint ene dievotie epistel suvericke leeringhe’); Moll, ‘Gerlach Peters’, 214.
 - 32 Over Seuse uitvoerig: J. van Aelst, *Passie voor het lijden, de Hundert Betrachtungen und Begehungen van Henricus Suso en de oudste drie bewerkingen uit de Nederlanden* (Leuven 2005).
 - 33 Hs fol. 83-89 (‘Inden boeke dat horologyum hiet is ghescreven hoe dat die die wysheit segget totte dyscipel’), 138v-180 (‘sermoen’ enz.).

- 34 Hs fol. 116 ('Seer suverlike leeringhe van den doet marcket wal an'), 123v ('O mensche denke dar an en pine di toe beteren des helpe ons allen onse leve here ihs amen'). Over Damianus onder meer: K. Reindel (ed.), *Die Briefe des Petri Damiani* (München 1983); D. Elliott, *Fallen bodies. Pollution, sexuality, and demonology in the Middle Ages* (Philadelphia 1999).
- 35 M. van Luijk, *Bruiden van Christus, de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle 1380-1580* (Zutphen 2004) 105-111; Corbellini, 'Mannenregels', 189; zie ook Goudriaan, *Piety*, 110-111.
- 36 Van Luijk, *Bruiden*, 369-383.
- 37 Bakker, *Bedelorden*, 158-169; Mulder-Bakker, 'Buiten de orde', 193-195; H. van Engen, 'Speciosus forma. Het Kapittel van Utrecht en de invoering van de clausuur', *Jaarboek Middeleeuwse Geschiedenis* 5 (2002) 211, 228.
- 38 Formsma en Van Royen, *Diarium*, 30.
- 39 Mulder-Bakker, 'Buiten de orde', 200, 203.
- 40 L. Böhlinger e.a. (red.), *Labels and libels, naming beguines in Northern Medieval Europe* (Turnhout 2014) 220 ('Epilogue').
- 41 Formsma en Van Royen, *Diarium*, 16, 658.
- 42 W. Nolet, 'Het klooster van St. Ursula of der Elfduizend Maagden in Warmond', *BBH* 45 (1927) 61-62.
- 43 Bakker, *Bedelorden* 104, 140-142, 184; K. Kuiken, 'Nieuw licht op de familie van Wessel Gansfort', *Stad & Lande* 26-3 (2017) 33-35, beredeneert dat beide Wessels niet alleen naamgenoten maar waarschijnlijk ook volle neven waren. Of Wessel ten Hoerne zijn naam ontleende aan het gebied Ten Hoorn, is onduidelijk. Even waarschijnlijk is dat een van zijn woningen, of anders zijn winkel, 'Ten Hoerne' heette naar een gevelsteen of uithangteken met een bakkershoorn.
- 44 Mulder-Bakker, 'Buiten de orde', 195-196; K. Kuiken, 'De opzichtige afzondering van hedendaagse kluisenaars', in: J. Kroesen e.a. (red.), *Religie en cultuur in hedendaags Nederland, observaties en interpretaties* (Assen 2010) 113; J.J. van Aelst, 'Zuster Bertken, kluisenaars', in: E. Kloek (red.), *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013) nr. 50.
- 45 P. Brown, *The rise of Western Christendom, triumph and diversity A.D. 200-1000* (tenth ed. Chichester 2013) 173-174.
- 46 K. Kuiken, 'Van "niemandsland" tot Meerschap. Duizend jaar waterstaat in Haren bewesten de Hondsrug', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 20 (2011) 51-52.
- 47 I. Böszörményi-Nagy en G.M. Spark, *Invisible loyalties. Reciprocity in intergenerational family therapy* (New York 1984) 37-38.
- 48 P.B. Ebrey, 'The Book of filial piety for women, attributed to a woman née Zheng (ca. 730)', in: S. Mann en Y. Cheng (red.), *Under Confucian eyes. Writing on gender in Chinese history* (Berkeley 2001) 47-69; E.A. DeVido, *Taiwan's Buddhist nuns* (Albany 2010) 23. Ebrey toont overtuigend aan dat de voorschriften voor dochters veel uitgebreider waren dan die voor zoons.
- 49 D. Groffen, 'Katharina van Naaldwijk, subpriorin', in: Kloek, *1001 vrouwen*, nr. 39 (zie ook aldaar nr. 41).
- 50 E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Leeuwarden 1994) 207-220; Van Luijk, *Bruiden*, 166-171, 194-199.
- 51 K. Kuiken, 'Hisse van Ewsum, priores', in: Kloek, *1001 vrouwen*, nr. 73.
- 52 Formsma en Van Royen, *Diarium* 30; Van Luijk, *Bruiden*, 30, 187-192.
- 53 Goudriaan, 'Derde orde', 210-216; Van Engen, *Derde orde*, 148-156.
- 54 F.A.L. ridder van Rappard en S. Muller, *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw* (Amsterdam 1911) 507-516; Goudriaan, 'Derde orde', 242 nr. 37 ('Maria op die Hoorn' is nr. 68).
- 55 Goudriaan, 'Derde orde', 213-214.
- 56 GrA, Tg. 1605 (Stadsbestuur) inv.nr. 6570; Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, Tg. 0226 (archief Huis Vilsteren) inv.nr. 73.
- 57 GrA, Tg. 172 (archief Kloosters in de provincie Groningen) inv.nr. 350.
- 58 Bakker, *Bedelorden*, 157.
- 59 Bakker, *Bedelorden*, 153.
- 60 GrA, Tg. 172 (Kloosters) inv.nr. 350.
- 61 GrA, Tg. 1 (archief Staten van Stad en Lande) inv. 2291 f. 59-59v; *Nieuwsblad van het Noorden* (31 oktober 1957).
- 62 F.J. Bakker, 'Vijf buurschappen en een klooster', in: H. Gras e.a. (red.), *Geschiedenis van Assen* (Assen 2000) 47-48.
- 63 Mulder-Bakker, 'Buiten de orde', 200.
- 64 Corbellini, 'Mannenregels', 190-191.
- 65 Goudriaan, *Piety*, 121; over de micro-macro-sprong onder meer J. Pen, 'Preface. Personal recollections by Jan Pen', in: G.H. Kuper e.a., (red.), *Coordination and growth. Essays in honour of Simon K. Kuipers* (New York 2001) x.